

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

**ЗЕМЕЛЬНА СПРАВА НЕПЛЮЄВИХ ТА НАДАРЖИНСЬКИХ
ЯК ПРИКЛАД СУПЕРЕЧКИ МІЖ ПОМІЩИКАМИ СЛОБІДСЬКОЇ
УКРАЇНИ XVIII ст.: АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛА ТА ОПИС ПОДІЙ***

У роботі зроблена спроба максимально повної характеристики маловідомої архівної справи про судову тяганину за землю поміщиків Надаржинських. Детально висвітлений зміст досліджуваних матеріалів.

Ми вже наголошували на високій інформативності матеріалів різноманітних державних установ Російської імперії періоду кінця XVIII - першої половини XIX ст., що функціонували на землях колишніх Гетьманщини та слобідських козацьких полків¹. Але найбільше уваги нами поки що було приділено матеріалам повітових (або повітових земських) судів². Основними місцями зберігання справ цих установ на сьогодні є архіви Брянської (Російська Федерація), Полтавської, Сумської (далі - ДАСО), Харківської та Чернігівської областей, Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. Незначна кількість матеріалів повітових судів, що діяли на зазначених територіях, зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м.Київ, деяких місцевих архівах республіки Білорусь та держархіві Белгородської області (Російська Федерація).

Одним з найбільш великих фондів повітових судів у ДАСО є фонд Охтирського повітового суду (близько 800 одиниць зберігання). Але при цьому матеріали даного фонду хронологічно охоплюють досить незначний період - практично всі вони датовані 80-90-ми роками XVIII ст. Певною мірою останній факт сприяє посиленому інтересу до цих матеріалів з нашого боку, оскільки документальні джерела цього періоду не часто зустрічаються (особливо у місцевих архівосховищах). Велика кількість таких матеріалів має також незадовільні умови зберігання чи фізичний стан збереженості (не є виключенням і частина справ Охтирського повітового суду), що ускладнює можливість працювати з ними у подальшому.

У більшості справ повітових судів часто зустрічаються документи, що хронологічно відносяться не до моменту виробництва цих справ, а до більш ранніх часів. Наприклад, при вирішенні земельних суперечок і доведенні прав власності на землю чи маєтки, окрім поточної документації, до справи долучалися копії царських чи гетьманських жалуваних грамот на маєтки, актів купівлі-продажу на землю і т.п.

Непоодинокими були також випадки, коли справа починалася ще до появи повітових судів (наприклад, полковою чи воєводською канцеляріями), але останніми вона доводилася до кінця.

Дегтярьов Сергій Іванович - старший науковий співробітник Сумського державного університету.

*Роботу здійснено в рамках виконання держбюджетної теми №108.01.04.09-11 - "Комунікації Лівобережної України (з давнини до початку XX ст.)".

У такому разі документів більш раннього походження могло виявитися досить багато - все залежало від того, як давно була розпочата справа.

Щодо матеріалів Охтирського повітового суду, то серед них також знаходимо велику кількість подібних, більш ранніх документів, більшість з яких відноситься до часів існування слобідських козацьких полків, зокрема охтирського. Такі матеріали дають змогу дослідити невідомі чи маловідомі факти місцевої історії, а також відносини між представниками російської адміністрації та населенням Слобожанщини на конкретних прикладах.

В основі даної роботи лежить одна з таких справ, що свого часу була у впровадженні Охтирського повітового суду, а нині знаходиться на зберіганні у ДАСО³. Справа розпочата у 1724 р. Про це свідчить документ, датований 6 червня 1724 р. Але в ньому йшлося вже про конкретні заходи, спрямовані на вирішення суперечки. Цьому документу повинна передувати заява-скарга, що була приводом до початку судової тяганини. Сама заява не збереглася, але вона разом з датою її складання згадується в інших документах⁴. Закрита справа була у 1785 р.

Розпочавшись у 1724 р., дана суперечка вирішувалася протягом кількох років, але безуспішно. Пізніше до цього питання довгий час ні Неплюєви, ні Надаржинські не поверталися. І лише у 1783 р. питанням власності на землю знову почали перейматися члени родини Надаржинських. У цей час такі справи вже відносилися до відання повітових судів, створених у 1775 р. Землі, що були предметом багаторічних суперечок, незадовго до 1783 р. увійшли до складу Охтирського повіту, тому і справу вирішував Охтирський повітовий суд.

Це досить велика за обсягом архівна справа (147 арк.), яка відносно добре збереглася. До архівного фондового опису вона увійшла під назвою *“О насильном завладении землею капитана Неплюева в Алешенском уезде помещиками Надаржинскими”*.

Але і обсяг, і назва даної архівної справи потребують окремої уваги. До нашого часу дійшли 147 аркушів, два з яких (128-129зв.) не стосуються даної справи і потрапили сюди випадково, ймовірно, внаслідок неувважності архівіста, який свого часу укладав її. В одному з документів зазначено, що під час передачі цих матеріалів з лебединського повітового до охтирського повітового суду тут нараховувалося 152 аркуші⁵. Враховуючи, що на момент передачі суперечка ще не була вирішена до кінця, можемо припустити, що до справи додалися нові матеріали і її обсяг став ще більшим. Це припущення підтверджується штампом у кінці архівної справи, що був поставлений 2 вересня 1940 р. архівістом Центрального архіву давніх актів у м. Харків, і де зазначено, що справа має 172 аркуші (при цьому залишається невідомим, чи повна й ця кількість аркушів). Таким чином, можна стверджувати, що вже знаходячись на збереженні в архівних установах, у період з 1940 до початку 2000-х років були втрачені 25 аркушів з даної архівної справи. Але матеріали, що залишилися, змальовують повну картину суперечки між представниками родин Надаржинських та Неплюєвих.

Що стосується назви досліджуваної справи, то детальне вивчення усіх матеріалів дає можливість відкоригувати її і сформулювати більш точно. Справа 1724 р. розпочалася зі скарги Г.Т.Надаржинського (саме він був позивачем), де він звинувачував І.С.Неплюєва та його людей у заволодінні

його землею. Таким чином, у справі йдеться не про заволодіння Надаржинськими землею Неплюєва, а навпаки. Саме це й повинно бути відображено у назві справи.

Збереженість паперу є досить високою. На ньому немає цвілі. Він не ламкий. З плям, що зустрічаються на деяких аркушах, видно, що документи перебували під впливом вологи, але вчасно були просушені - плями на якість тексту не впливають (найбільші скупчення плям, залишених вологою, знаходяться на аркушах 40-50зв. та 105-127зв.). Текст здебільшого чіткий і зрозумілий (за виключенням тих слів і фраз, що важко читаються внаслідок особливостей почерку осіб, які їх писали). Затухаючого тексту немає. На аркуші 29зв. збереглася сургучева печатка червоного кольору.

Практично всі матеріали справи викладені на гербовому папері. Документи періоду початку суперечки складені на папері 1725-1727 рр. номіналом 1 копійка⁶ (виключенням є лише два вищезгадувані документи, що потрапили до справи випадково - вони складені на гербовому папері 1733 р. номіналом 1 копійка). Пізніший гербовий папір датований 1782 та 1783 рр. і пов'язаний з останніми матеріалами даної архівної справи⁷.

Хоча дана справа датована 1783 р. і вирішувалася повітовим судом, основна маса матеріалів у ній датована 20-ми роками XVIII ст. - 132 із 147 аркушів. Таким чином, фактично ми маємо справу з історичним джерелом першої чверті XVIII ст.

Для отримання максимально точної й об'єктивної інформації під час роботи з даними матеріалами слід більш обережно працювати з іменами людей та власними назвами, які зустрічаються у справі. Відсутність жорстких норм у тогочасній граматиці та низький рівень грамотності призводили до різних варіантів написання одних і тих же прізвищ, географічних назв тощо.

Найбільш часто у текстах документів зустрічаються наступні варіанти написання географічних назв: річка "Грунка" та "Грунь"; місто "Олешня" та "Алешня"; повіт "олешенской", "алешенской", "алешанский", "олешанский"; місто "Белогород", "Белагород", "Белегород"; канцелярія чи губернія "белогороцкая", "белагороцкая", "белагородская", "белогородская"; шлях "Сагайдачний", "согайдашний", "согайдачний". З цих варіантів зрозуміло, що мова йдеться про одні й ті ж об'єкти. Складнішим варіантом є написання в різних документах назви одного з сіл - "Журавная поляна", "Журавная поляна" та "Журавное", хоча аналіз матеріалів справи показав, що й тут також йдеться про один населений пункт.

Подібна ситуація спостерігається і при написанні авторами чи переписувачами документів прізвищ людей. Так, прізвище позивача у даній справі зустрічаємо у двох варіантах - "Надаржинский" та "Надоржинский". Така сама ситуація і з прізвищами також основних фігурантів у цій суперечці, прикажчика Василя Лазовського та отамана Недождієнка. Перший майже в усіх документах фігурує як Василь Ларіонов і лише після вивчення усіх матеріалів стає зрозумілим, що повне ім'я за тогочасною формою - Василь Ларіонов син Лазовський. Прізвище другого фігуранта (отамана) у перших документах писалось як "Неждеенко" або "Нуждеенко" (в одному випадку зустрічається навіть варіант "Нежидеев"). Подібних випадків написання прізвищ зустрічається досить багато протягом усієї справи. На нашу думку, це часто пов'язано ще й з тим, що більшість документів складалася не самими

фінурантами (які часто були неписьменними), а іншими особами, які знали грамоту, але записували все “*на слух*”, що і сприяло великій кількості помилок та розбіжностей у написанні власних назв чи особистих імен.

* * *

Справа почалася з того, що в Олешнянському повіті Белгородської провінції, на околицях с.Воздвиженське виникла суперечка між поміщиками Неплюєвими та Надаржинськими, пов’язана з використанням земельних угідь. Перші, ніби-то, без дозволу користувалися землями других. У зв’язку з цим Герасим Надаржинський подав чолобитну-скаргу до канцелярії Белгородської провінції. Сталося це у першій половині 1724 р. У чолобитній Г.Надаржинський скаржився на те, що у його володіннях збудовано гумно поміщика Івана Неплюєва, а піддані цього ж Неплюєва привласнили зібраний хліб (на користь свого поміщика), зіпсували частину інших посівів. Одними з найбільших винуватців називалися прикажчик Неплюєва Василь Лазовський та отаман Роман Недождієнко.

17 березня 1725 р. Г.Т.Надаржинський подав до провінційної канцелярії чолобитну, де пояснював, як саме у його власність потрапили ті землі, що фігурують у суперечці. Взагалі всі вони дісталися йому від його батька - Тимофія Надаржинського (причому землі перейшли у власність Герасиму Надаржинському ще за життя батька, який помер аж у 1731 р.)⁸. Батько позивача, у свою чергу, придбав ці землі в різні часи у тих чи інших осіб. Зокрема, протягом 1721-1722 рр. ним були придбані 45 четвертей угідь у І.В.Радкова, 8 четвертей - у С.Ф. та М.А. Борзих, 5 четвертей - у О.П. та С.В. Косміних. На частині землі, яку Надаржинському продав І.В.Радков, було збудоване гумно І.С.Неплюєва; на землях Борзих і Косміних поселені піддані черкаси того ж Неплюєва.

У канцелярії Белгородської провінції було прийняте рішення відрядити “*белгородца Петра Торопеникова*” у слободу Неплюївку Олешнянського повіту для розслідування справи і, зокрема, для допиту В.Лазовського та Р.Недождієнка. Для більшої об’єктивності процедура передбачала проведення допиту у присутності т.зв. “*старожилов и сторонних людей*”, тобто свідків. Але, приїхавши до Неплюївки, П.Торопеніков не застав тут ні прикажчика, ні отамана. Більше того, Недождієнка відряджений чиновник у своєму звіті звинувачував, що той “*от него укрылся*”⁹. Це було на початку червня 1724 р.

У квітні 1725 р. повторно був відряджений т.зв. “*разсыщик*” (ймовірно, мається на увазі слідчий) Герасим Томілін. Його завданням було забрати В.Лазовського й Р.Недождієнка і доставити для допиту та висунення звинувачення до Белгорода. Узявши за свідків жителів с.Воздвиженське десятника Нестера Кузнецова, Микиту Кужелева та Микиту Чупахіна і прийшовши додому до приказного та отамана, Г.Томілін не застав їх на місці¹⁰.

7 червня 1725 р. П.Торопенікову було наказано “*ехать вторично в ольшанского уезду киевского гарнизона капитана Ивана Семенова сына Неплюева в слободу ево Неплюевку*” з тією ж самою метою. Загалом це була вже третя спроба допитати прикажчика з отаманом. Як і попередні рази, В.Лазовський і Р.Недождієнко, переховуючись, ухилилися від допиту. Замість них для допиту були взяті жителі Неплюївки Федір Кошуба й Олексій Біченко,

а свідками були жителі с.Воздвиженське Михайло і Петро Почепцови, Петро й Микита Чупахіни та інш.¹¹

15 червня за наказом підполковника М.М.Толстого Ф.Кошубу та О.Біченка було доставлено у Белгород для дачі свідчень [чому і з якою метою було обрано саме цих людей з досліджуваних матеріалів дуже важко встановити]. У цей же час за інструкцією канцелярії Белгородської провінції у чергове службове відрядження до Неплюївки був відправлений слідчий Карп Осетров. Взявши свідками жителів м.Олешня пушкаря Корнія Кужелева і Трохима Астошева, він знайшов отамана Р.Недождієнка. У будинку ж В.Ларіонова встановили, що той поїхав до свого пана у с.Рождественське¹².

Вже 17 червня Р.Недождієнко отримав документ (т.зв. “*реверс*”), яким його зобов’язували з’явитися у суді провінційної канцелярії 23 червня поточного року. Такий самий документ отримав і позивач (чолобитчик) Г.Т.Надаржинський¹³. 23 червня обидва викликаних прибули до суду. Допит проводив воєвода, полковник П.І.Лачінов.

Р.Недождієнко заявив, що йому взагалі невідомо про те, чи дійсно І.В.Радков продав батьку позивача землю і чи збудоване там неплюївське гумно. Всі інші звинувачення на свою та В.Лазовського адресу він відкидав і провини не визнавав¹⁴. Вислухавши Недождієнка, Г.Надаржинський сказав, що той свідчив неправдиво. Зокрема, отаман стверджував, що вони землі позивача не засіювали своїм хлібом і на цю тему до нього зі скаргами не зверталися. Тоді як Надаржинський заявив, що Недождієнко з Лазовським самі зверталися до нього з проханням вирішити цю проблему “*полюбовно*” і обіцяли сплатити десятину від зібраного врожаю (зібрано було 50 копен пшениці та 25 - жита). Було домовлено розраховатися з Г.Надаржинським протягом місяця, але навіть по закінченню “*четвертого уже месяца не получил он истец от них себе ни единой резолюции и никаких крепостей и по сю пору*”. Окрім того, скаржився Надаржинський, на ту частину його угідь, що були придбані у С.Почепцова, отаман Недождієнко водив на випас коней і худобу. Внаслідок цього у 1723 р. було ніби-то знищено 40 копен посіяного там гороху, а у 1724 р. - 30 копен жита. І, незважаючи на обіцянки прикажчика й отамана розраховатися за хліб, збитки не були компенсовані¹⁵. Тогочасне законодавство, зокрема “*Соборное уложение*” (розділ X, стаття 211), за таке передбачало наступне: “*А буде кто похочет чюжею землею завладети насильством, и для того ту чюжюю землю хлебом посеет, учнет ту землю называти своею землею, и в том на него будут челобитчики, и с суда про то сыщется допряма, что он ту чюжюю землю хлебом посеял насильством для того, чтобы ему тою землею завладеть, и тот весь хлеб, сколько на той земле будет посеяно, отдать тому чья земля. А будет он тот хлеб за челобитьем на той чюжсой земле погноит, или животиною потравит, или пожав к себе свезет, и на нем велеть тот хлеб за насильство сметя доправити вдвое и доправя отдать исцу, да на нем же велеть за то же его насильство доправити с суднаго дела государевы пошлины вьдвое*”¹⁶.

Усі отримані у суді свідчення записувалися у спеціальну книгу в “*конторе крепосных дел*”. За складання документів і їх реєстрацію з учасників справи обов’язково стягувалося мито. Після допиту Недождієнка і Надаржинського суд вирішив вислухати також свідчення прикажчика В.Лазовського. Для цього “*рассыцику*” Олексію Філчикову була надана

інструкція, згідно з якою для допиту у суді канцелярії Белгородської провінції слід було привести не тільки В.Лазовського, але й колишнього прикажчика О.Андрієва¹⁷.

Спроба О.Філчикова привести прикажчиків до суду виявилася невдалою. І лише у кінці серпня відряджений до Неплюївки Михайло Скоков зміг виконати завдання й 30 серпня 1725 р. В.Лазовський був доставлений до Белгорода. Щодо О.Андрієва, то він перед поїздкою захворів і довірив відповідати за нього у суді Лазовському¹⁸.

У суді прикажчик та Г.Надаржинський домовилися відкласти розгляд справи до 1 листопада. 3 листопада вони домовлялися про відстрочку ще декілька разів, спочатку до 10 грудня, потім до 10 січня та 1 березня 1726 р.

2 березня 1726 р. В.Лазовський все ж був допитаний. Він також не визнавав ніякої провини за собою і стверджував, що гумно поміщицьке збудоване на землях, що належать Неплюєву, а неплюївські піддані черкаси поселені теж на землях його поміщика. Все це, за словами Лазовського, може підтвердити І.С.Неплюєв документами (*“крепостями”*), але *“те крепости ныне у брата помещика ево Егора Семенова сына Неплюева в Санктпетербурхе”*. Прикажчик також просив дати йому т.зв. *“поверстный срок”*, щоб привезти ці документи з Петербурга¹⁹.

Лазовський також заявив, що І.В.Радков, який ніби-то продав свої землі батьку позивача, насправді тими землями не володів. Г.Надаржинський, у свою чергу, запропонував подати до суду документи, за якими видно *“до продаж и по продаже ему исцу такою землею хто владел и ныне хто владеет”*²⁰.

У результаті судом було визначено *“поверстный срок”* людині І.С.Неплюєва для того, щоб привезти документи на землю свого господаря із Петербурга. Було також поставлене спільне завдання для обох сторін - надати копії усіх *“крепостей”*, що стосувалися права власності на спірні землі.

Відстань до Санкт-Петербургу була визначена у 1417 верст. В.Лазовському було надано по 2 дні на кожні 100 верст, тобто до 15 травня 1726 р. він повинен був надати суду потрібні документи. До столиці був відряджений дворовий І.Неплюєва Герасим Черняєв. Коли прийшов час звітувати у суді (16 травня), виявилось, що Г.Черняєва *“в калужском уезде разбили разбойники и связанного держали многое число и затем одной человек тех крепостей к показанному сроку не привез и оттого боя лежит на московском помещика ево дворе болен”*²¹. У зв'язку з наведеною причиною В.Лазовський просив надати повторну змогу привезти з Петербургу потрібні папери.

Г.Надаржинським були надані копії *“крепостей”* на володіння спірними землями. Ознайомившись з документами, суд вирішив відправити свого чиновника С.Калашникова до с.Воздвиженське з метою розслідування на місці правдивості інформації, викладеної у наданих паперах. Він повинен був допитати місцевих жителів (*“старожилов и сторонних людей”*) на предмет того, кому належали ці землі, яка їхня площа, що на них знаходиться (посіви, ліси чи поселення). С.Калашников повинен був також *“учинить чертеж”* - подати до суду креслення або карту, де були б зображені потрібні землі і відображена здобута інформація про них²². 20 серпня 1726 р. С.Калашников звітував перед Белгородською губернською канцелярією про проведене розслідування. До звіту додавалася зроблена ним кольорова карта-

схема (мал.). Малюнок був виконаний досить майстерно, з використанням чорної, сірої, коричневої, зеленої та оранжевої фарб на гербовому папері. Усі зображені на карті об'єкти були підписані - млин, гумно, церква, поміщицький будинок, землі з вказанням власника і кількості десятин, черкаські двори (називалася навіть їхня кількість), річка, дороги²³.

С.Калашниковим були опитані деякі з місцевих жителів. В цілому правдивість відомостей, викладених у копіях "крепостей" Г.Надаржинського, була підтверджена. Підтвердилося і незаконне використання земель позивача. Наприклад, місцеві старожили Ф.Пантелєєв, Ф.Борзий, К.Угримов, І.Радков, Д.Чупахін свідчили про те, що з 52 десятин спірних земельних угідь піддані черкаси І.Неплюєва незаконно володіли або користувалися 47 десятинами протягом 15 років, а 5 десятинами - 17 років.

Згідно з тогочасним законодавством, на осіб, винних у незаконному володінні та використанні чужої землі, накладався штраф на користь постраждалого. Розмір стягнення залежав від характеру використання землі. Так, за орну землю стягували по 2 руб. за десятину, за не орану - по 1 руб., а за сінокосні - по 1 алтину за копну (або 10 алтин за десятину). Таким чином, Г.Надаржинський повинен був отримати 1960 руб. - саме такими були розрахунки суду.

Відповідачам було надано вдруге термін, аби вони привезли з Петербурга необхідні для суду документи, хоча тогочасне законодавство забороняло це робити. Але 24 квітня 1727 р. Г.Надаржинський подав скаргу до державної юстиції-колегії у Петербурзі. Він скаржився на те, що його справа ще й досі не була вирішена і, незважаючи на обставини, люди І.Неплюєва продовжують користуватися його землями без дозволу, "а ему Герасиму ходячи за тем делом такое продолжительное время чинятца немалые убытки". Причину такого повільного вирішення справи автор скарги вбачав у тому, що "белгородской провинции воевода Лачинов с ассесоры по склонности и прозбы их ответчиков дружа им и поныне того дела нерешили...". Звертався Г.Надаржинський зі скаргою і до Курського надворного суду, але й там ніякого рішення вчинено не було. Белгородський воевода та його підлегли отримали розпорядження зі столиці якнайшвидше розібратися з даною справою²⁴.

В.Лазовський зробив спробу виправдатися шляхом контрзвинувачення на адресу Г.Надаржинського. 18 жовтня 1727 р. він заявив, що позивач подав до суду лише копії документів про купівлю спірних земель, але з них не видно, чи дійсно на законних підставах тими землями володіли самі продавці. Окрім цього В.Лазовський звинувачував канцеляриста С.Калашникова, який проводив розслідування стосовно цих земель і збирав свідчення місцевих жителів, у несправедливості. Він писав, що Калашников "дружа ему исцу учинил досмотр неправой". Звинувачення проти белгородського слідчого та Г.Надаржинського цим не обмежувалося. Про це Лазовський писав, що "он Калашников тот розыск и досмотр сочиня в доме ево исцове и сторонние люди с принуждения скаски дали а другое писано без их веления и он истец при оном Калашникове сторонних людей бил и велел к осмотру руки прикладывать подневолею а другие видя неправой досмотр и руки неприложили о чем и челобитье от них в губернской канцелярии имеетца и потому оной досмотр неправой фалшивой да и с показанной земле о которой

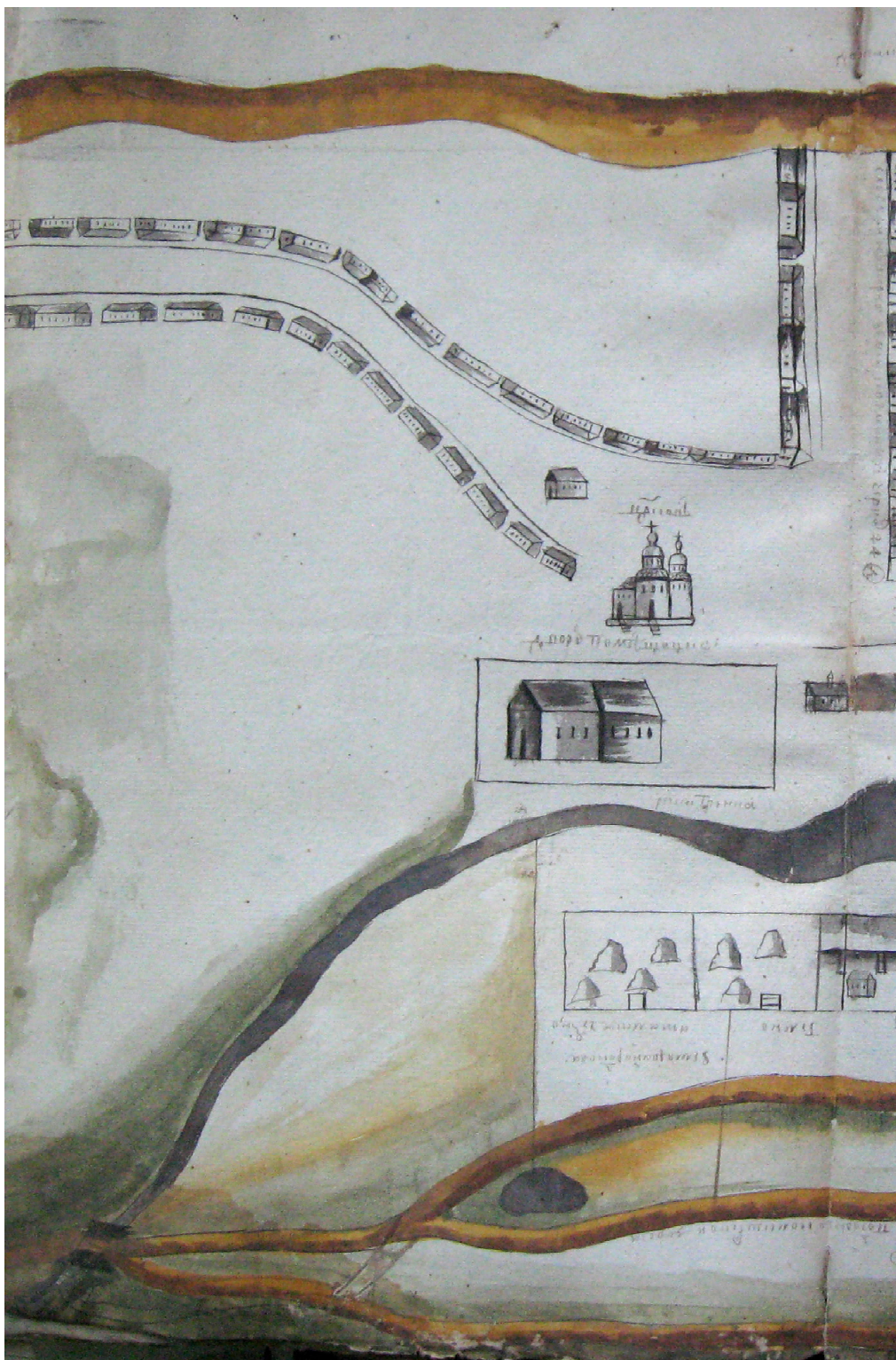
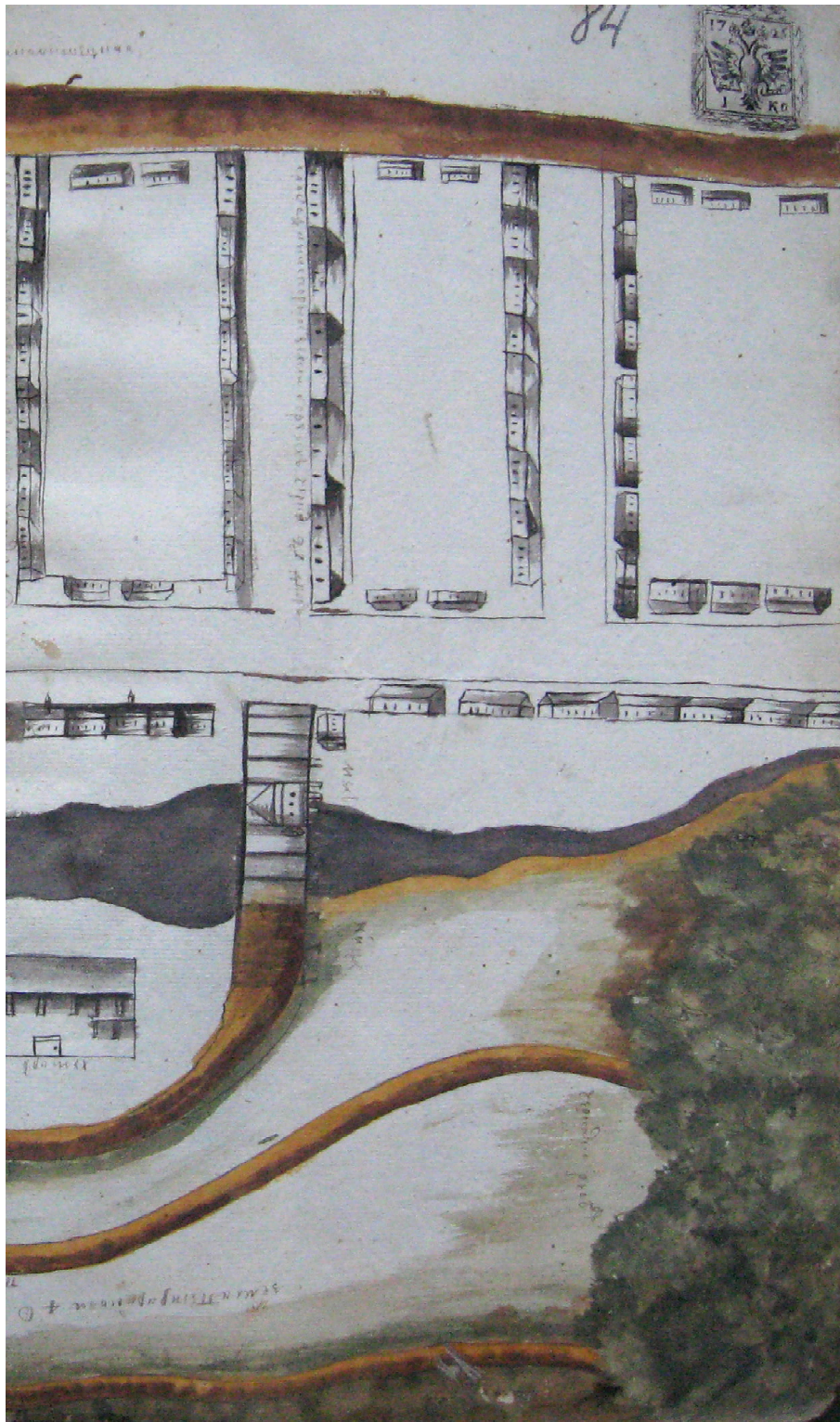

Рис 1.

он истец бьет челом от Емельяна Козмина и других алешенцов которые будто ему продали в белегороде спорное челобите есть что они ему исцу в тех урочищах земли непродавали чтоб повелено было указом вашего императорского величества оной Калашиников досмотр отставить и у него исца к помянутому делу почему продавцам ево те земли крепки также и у меня нижеименованного на те земли принять крепости а приняв крепости на те земли для подлинного розыску и досмотру послать добраго человека мимо ево Калашиникова и по досмотру и крепостям указ учинить". Як видно з наведених слів, він пропонував відрядити для повторного розслідування іншого чиновника²⁵.

Судячи з документів, ніяких додаткових дій для подальшого розслідування цієї справи здійснено не було. Оскільки вже 4 листопада 1727 р. обидві сторони даної суперечки знайшли компроміс і вирішили справу "полюбовно". Від імені І.Неплюєва виступав його рідний брат Єгор (за іншими документами Георгій) Неплюєв. Вони домовилися, що спірні землі Г.Надаржинського переходять у власність І.Неплюєва, про що Надаржинський зобов'язувався надати відповідні документи. Неплюєви, зі свого боку, компенсували йому цю втрату своїми володіннями "в старосели в селе Воздвиженском в котором обще с ним Надоржинским и с другими помещики поселения имеются и ныне владение брата моего на усадбе и на дворовые черкаское строение что в том селе имеется в которых живут волные черкасы дать с очисткою купчею а оным жителям объявить что те усадбы уступлены с поселением ему Герасиму да в урочище Митяевом и ево Герасимову хутору или из других дачу сколько неостанет пашенной земли на 40 четей". А Митяєвим лісом було вирішено володіти спільно²⁶. Це рішення було скріплене документом, поданим до Белгородської губернської канцелярії.

Але й на цьому справа не закінчилася. Майже через півтора року, 3 лютого 1729 р. Г.Надаржинський вкотре скаржився на братів Неплюєвих до Белгородської губернської канцелярії. Виявилося, що незважаючи на домовленість, "Неплюев умыслом своим и непостоянством чрез два года такой земли и толикого числа неотвел и поныне неотводит а променные от него мне в селе Воздвиженском подданные черкасы которых малое число было и те последние не имея себе пахотной земли все врознь разбрелись и дворы опустели". Крім того, поки Надаржинський "в нынешнем лете" [скоріше за, все мається на увазі літо-весна 1728 р. - С.Д.] перебував у Москві, з колишніх неплюївських земель, які тепер належали йому, піддані Неплюєва не дозволили вивезти зібраний хліб. Таким чином, за словами позивача, вже чотири роки поспіль "учинилось мне немалое разорение и великие убытки". У зв'язку з цим Г.Надаржинський обіцяв і надалі "челом бить", аж поки справа не буде вирішена²⁷.

З цього моменту про подальший хід цієї справи нам нічого не відомо. Вона так і не була доведена до кінця. Але влітку 1782 р. її було поновлено. Пройшло понад 50 років і спадкоємці Г.Т.Надаржинського вирішили довести справу до кінця і повернути землі, які їм належали по праву. Ініціював продовження цієї судової тяганини син Герасима Микола Надаржинський.

Харківським намісницьким правлінням всі матеріали стосовно даної суперечки були передані до охтирського повітового суду. Оскільки на думку цього суду с.Воздвиженське, до якого відносилися спірні землі, за новим

адміністративним поділом відійшло до лебединської округи, то й справа була передана до лебединського повітового суду. Обсяг справи на момент цієї передачі становив 148 аркушів²⁸. З цього робимо висновок, що не всі матеріали суперечки 1725-1729 рр. збереглися.

Ознайомившись з отриманими матеріалами лише 1 листопада 1782 р., лебединський повітовий суд з'ясував, що населені пункти, де знаходяться спірні землі, *“при обходении уездной границы отошло в ахтырский округ”*. Після цього всі папери були повернуті до охтирського повітового суду. Але відбулося це аж 6 березня 1783 р.²⁹

Охтирський суд також повільно став вивчати справу. Виписки з журналів засідань повітового суду стосовно цієї суперечки датовані 8 березня та 7 вересня 1783 р., 17 травня, 14 червня та 12 вересня 1784 р.³⁰ За цей досить тривалий термін часу суд з'ясував всього три речі:

1. Отримавши *“предложение господина генерал порутчика правящего должность генерал губернатора харьковского и воронежского и кавалера Василия Алексеевича Черткова по репорту господина генерал порутчика и кавалера киевского обер коменданта Кохиуса”*, було з'ясовано, що *“во всех шести батальонах капитана Неплюева нет”* (іншими словами, було з'ясовано, що відповідач І.Неплюєв помер).

2. Були визначені спадкоємці Г.Надаржинського та І.Неплюєва. Ними виявилися син першого, згадуваний вище М.Надаржинський та невістка другого *“вдова маеорша Неплюева”* (Олена Леонтіївна Неплюєва).

3. З'ясовано, що обидві сторони суперечки *“поговоря между собою потому делу намерены учинить примирение”*. Для цього вони повинні були надати суду т.зв. примирюючу чолобитну.

Зупинимося детальніше на особі О.Неплюєвої. Її чоловіком був прим'єр-майор Сергій Олександрович Неплюєв (прямий спадкоємець І.Неплюєва). Але на момент даної суперечки (тієї її частини, що відбувалася у 80-х роках XVIII ст.) він помер, залишивши дружину з кількома малолітніми дітьми. У таких випадках, згідно з тогочасним законодавством, призначалися опікуни, які повинні були наглядати за сиротами та їхнім майном, що залишилося після смерті батька, поки діти не стануть дорослими. У даному випадку опікунами були призначені рідний брат померлого - губернатор Орловського намісництва, статський радник Семен Олександрович Неплюєв та председатель Тульської цивільної палати, статський радник, князь Григорій Іванович Вяземський.

Для того, щоб примиритися з М.Надаржинським і закріпити це документально, О.Неплюєва повинна була отримати відповідний дозвіл від опікунів. Такий дозвіл їй був наданий т.зв. *“верющими письмами”* (довіреностями) від обох опікунів 17 вересня та 19 жовтня 1784 р. Згідно з цими документами їй надавалося право *“подавать прошения... и переносить дела также по земляных спорам мирится и сделки делать... и что учините спорить и прекословить не буду :/”*³¹.

Маючи такий дозвіл від опікунів, О.Неплюєва отримала право укласти з М.Надаржинським примирливу чолобитну, що й було зроблено 14 січня 1785 р.³² Досягти примирення виявилось для обох сторін доволі легко. Як не парадоксально, але цьому сприяла ще одна судова тяганина, розпочата у 1781 р. Суть її полягала в тому, що М.Надаржинський відмовлявся

поступитися своїми колишніми землями у с. Журавне (“сорок четвертей”), що були викуплені у нього свого часу саме Неплюєвими. О.Неплюєва вимагала віддати їй ці землі, але безуспішно. Таким чином, маючи фактично однакові претензії один до одного, М.Надаржинський і О.Неплюєва швидко знайшли компроміс.

Згідно з примирюючою чолобитною М.Надаржинський залишав за О.Неплюєвою та її дітьми “во вечное и потомственное владение вышепрописанную доискиваемую мною по челобитью отца моего в слободе Чупаховке землю пятьдесят восемь четвертей со всеми угодья и подданныческими дворами”. У свою чергу, О.Неплюєва віддавала “Журавлянскую сорок четвертей землю со всеми угодья и всею что по той крепости обстоятельно значитца, и подданныческими дворами”. Менша площа землі, якою поступалася Неплюєва, пояснювалася більш високою її якістю³³.

На цьому суперечка, що продовжувалася 60 років (1725-1785), була вирішена. Обидві сторони досягли компромісу і залишилися задоволеними. Охтирський повітовий суд офіційно припинив справу, розпочату ще Белгородською губернською канцелярією - у журналі засідань цього суду йдеться про те, щоб “оставя производство ис числа нерешенных исключить и положить в архивы”³⁴.

Справи, пов’язані з суперечками за землю, маєтки у судовій практиці XVIII-XIX ст. були не рідкісними. Відносно часто зустрічаються серед них і такі, що вирішувалися протягом багатьох років і навіть десятиліть. Всі вони, як правило, великі за обсягом і містять велику кількість різноманітних матеріалів, які висвітлюють соціально-економічне становище жителів окремих населених пунктів чи регіонів, суспільні відносини тощо. Матеріали досліджуваної справи дають змогу частково простежити процес накопичення земельних ресурсів у руках окремих представників козацької старшини, російських урядовців, представників інших станів на території Слобідської України XVIII ст.

¹Дегтярьов С.І. Повітові органи влади та управління на території Сумщини у кінці XVIII - першій половині XIX ст.: джерела // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. - Т.19 (у 2-х кн.). - Тематичний випуск: “Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація”. - К.І. - Київ, 2009. - С.522-531.

²Дегтярьов С.І. Матеріали повітових судів як історичне джерело (за матеріалами Державного архіву Сумської області) // Сумська старовина. - 2005. - №XV. - С.186-193; *Він же*. Матеріали повітових судів як джерело до вивчення рекрутських наборів (за матеріалами Путивльського повітового суду) // Сумський історико-архівний журнал. - Вип.1. - Суми, 2005. - С.54-61; *Він же*. Матеріали повітових судів Лівобережної України (характеристика джерела) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. - Історія. - Вип.87-88. - 2006. - С.74-77; *Він же*. Матеріали фонду Ніжинського повітового суду Державного архіву Чернігівської області // Знаки питання в історії України: регіональний вимір української історії: Збірник матеріалів III Міжнародної конференції. - Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2007. - С.43-45 та інш.

³Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.746. - Оп.2. - Спр.58. - 147 арк.

⁴Там само. - Арк.130.

⁵Там само. - Арк.58-59.

⁶Там само. - Арк.1-132зв.

⁷Там само. - Арк.133-147.

⁸У різних дослідників називаються різні дати смерті Т.В.Надаржинського. Так, М.М.Артошенко стверджує, що він “помер у 1729-30 роках” (Див.: *Артошенко М.М.* Старожитності Тростянецьчини. - Суми: ВВП “Мрія-1” ЛТД, 2002. - С.386). Д.Бантиш-Каменський говорив, що він “скончався в 1731 году” (Див.: *Бантиш-Каменский Д.* Словарь достопамятных людей, содержащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев, министров и мужей государственных, великих иерархов православной церкви, отличных литераторов и ученых, известных по участию в событиях отечественной истории. В пяти частях. - Ч.5. - Москва: В университетской типографии, 1836. - С.138).

⁹ДАСО. - Ф.746. - Оп.2. - Спр.58. - Арк.2-2зв.

¹⁰Там само. - Арк.9-9зв.

¹¹Там само. - Арк.1.

¹²Там само. - Арк.23-23зв.

¹³Там само. - Арк.24.

¹⁴Там само. - Арк.25-27зв.

¹⁵Там само. - Арк.28-29зв.

¹⁶Соборное уложение 1649 года. Текст. Комментарии. - Ленинград: Издательство “Наука”, Ленинградское отделение, 1987. - С.55.

¹⁷ДАСО. - Ф.746. - Оп.2. - Спр.58. - Арк.30.

¹⁸Там само. - Арк.37-37зв.

¹⁹“Поверстный срок” - термін часу, що додатково призначався фігурантам у суді по цивільних справах і розраховувався залежно від відстані між місцем проживання осіб, які викликалися, і містом, де розглядалася справа.

²⁰ДАСО. - Ф.746. - Оп.2. - Спр.58. - Арк.45-45зв.

²¹Там само. - Арк.66-67.

²²Там само. - Арк.72зв.

²³Там само. - Арк.83зв-84.

²⁴Там само. - Арк.105-106зв.

²⁵Там само. - Арк.126-127зв.

²⁶Там само. - Арк.132-132зв.

²⁷Там само. - Арк.130-131зв.

²⁸Там само. - Арк.133-133зв.

²⁹Там само. - Арк.136-136зв. (Підтвердження цього див.: Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник / Упорядн. *Л.А.Покидченко*. - Суми: Видавництво “Слобожанщина”, 2000. - С.200.).

³⁰Там само. - Арк.137, 138-138зв., 139-139зв., 140, 141-141зв., 142-142зв.

³¹Там само. - Арк.145, 145зв.

³²Там само. - Арк.143-144.

³³Там само. - Арк.143-144.

³⁴Там само. - Арк.147.

Дегтярев С.И.

Земельное дело Неплюевых и Надаржинских как пример спора между помещиками Слободской Украины XVIII ст.: анализ источника и описание событий

В работе предпринята попытка максимально полной характеристики мало-известного архивного дела о тяжбе за землю помещиков Надаржинских. Детально освещено содержание рассматриваемых материалов.

Degtyaryov S.I.

Nepluevs and Nadarginskys' land case as an example of disput between landowners of Slobidska Ukraine in XVIII cent.: analysis of source and description of events.

In the article the attempt of maximally detailed characteristics of little-known archive file about landowners Nadarginskys' lawsuit for land was made. The content of study materials was analyzed in details.

Отримано 5.04.2009